

NÉPI MOZGALOM – NÉPI GONDOLAT

Az 1930-as évek első felében a falukutató irodalommal együtt, egymásra kölcsönösen hatva bontakozott ki a falukutató mozgalom, s növekedett fel egy kicsi, de lelkes közönség, amely már nemcsak igényelte a szociográfiákat, hanem igyekezett azok szellemében társadalmi mozgalmat is teremteni. Azok a fiatal írók, akik egyrészt már irodalmi, publicisztikai sikereik után fogtak a falukutatáshoz, másrészt falukutató diákként kezdve váltak szociográfus írókká, megkerülhetetlen feladatuknak tartották, hogy megkíséreljék a magyar társadalom igazi arcának megrajzolását, illetve az azt kínba torzító fájdalom okainak feltárását. Híradásaikkal 1927-től kezdve – ekkor jelent meg Kiss Géza két írása az Ormánságról – rendszeresen kopogtattak az egyelőre még süketnek látszó társadalom kapuján, de Illyés Gyula Pusztulás című útirajza 1933-ban már országos visszhangot, sőt megdöbbenést keltett.

1934 februárjától a Magyarország című napilap révén a népi írók széles körű nyilvánosságához jutottak. Cikkeik közül nem egy máig is a magyar publicisztika legjobbjai közé tartozik: Németh László több írása, Féja Géza megrendítő falusi riportjai, valamint Illyés Gyula Ezt láttam Oroszországban című riportsorozata.

1934 májusában indult a Válasz című folyóirat, mely a népi-falukutató mozgalom és irodalom központja lett, részleteket közölve Illyés Gyula Puszták népe, valamint Veres Péter Számadás című munkáiból. 1935-ben Kovács Imre, Nagy Lajos, Darvas József és Szabó Zoltán készülő szociográfiáinak részleteit ismerhették meg az olvasók.

A falukutatásnak, mint mozgalomnak egyik legnevezetesebb eseménye volt az ormánsági Kemse községben végzett munka, amit a Pro Christo Diákok Háza Falukutató Munkaközösségének tagjai – köztük Gunda Béla, Koczogh Ákos és Kovács Imre – végeztek, s az általuk összegyűjtött anyagot 1936-ban – Teleki Pál támogatásával – sikerült is megjelentetniük, Elsüllyedt falu a Dunántúlon címmel. E munkájuk során szembesültek az egyke pusztító erejével: „Lehet, hogy a falu régi lakosainak házait jövevények töltik ki, s Kemse, mint közigazgatási egység létezni fog, de a múltat végig küzdők utódaikat nem küldik és nem is küldhetik falujuk jövőjének kiépítéséhez.”¹

A magyar társadalom egykézésbe torkolló válságával kapcsolatban Kodolányi János hívta fel a figyelmet arra a beteges folyamatra, amelynek során az egyén kifelé, a társadalom felé érvényesülni nem tudó életakarata visszafordulni kénytelen, s megkezdzi lassú, romboló munkáját mind a közösségi lélekben, mind az egyén lelkében, aminek eredményeként az alkalmazkodás jut túlsúlyba. „A végtelenségig való alkalmazkodás kezdődik a szaporaság gyors csökkenésében, majd folytatódik az ideológiai menekülésben... az egyén többé nem a közösségen keresztül keresi és találja meg a boldogulását, hanem a maga útját járja, beáll anarchia... Átveszi sivár uralmát... a pillanatnyi haszon, kényelem, az önző érvényesülés cinikus világa. Végezetül pedig a legsivárabb, legbetegebb közöny.”²

¹ Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Budapest, 1936. 154.

² Kodolányi János: Kovács Imre: A néma forradalom. Válasz, 1937. 6. sz. 394-396.

A látellellettel együtt kezdett fogalmazódni a társadalmi-politikai program is. Elsőként a földosztás gondolata, de rögtön hozzátéve: „Nem elegendő... földbirtokreformot csinálni, hanem a parasztságot új közösségbe: beszerző-, termelő-, értékesítő- és hitelszövetkezetekbe kell tömörítenünk, s népi kultúrpolitikánkat egészen át kell szerveznünk.”³ A népiek számára ugyanis a holland és a dán szövetkezeti gazdálkodás volt a példa, s a szövetkezeti gondolatot a nagyipari termelés átalakítására is alkalmasnak tartották, amit Németh László a „szövetkezeti szocializmus” fogalmával fejezett ki.

A népi-falukutató mozgalmat úgy érthetjük meg igazán, ha egy, az 1930-as években megjelenő új modernizációs irányzatnak tekintjük. Magyarország ugyanis az 1919-es vörös-, majd fehérterror küzdelme után hatalomra jutott ellenforradalmi konzervativizmus időszakában továbbra is modernizációs kényszerhelyzetben maradt. Erre azonban nem tudott érdemi reformokkal válaszolni a kormányzati politika, mert minden jelentősebb társadalmi változtatás esetén 1918–19 megismétlődésétől tartott. Az 1918 örökségét folytató polgári radikálisok és szociáldemokraták pedig továbbra sem tudtak a nemzeti kérdésre elfogadható válaszokat adni, mert a nemzeti jelszavakban az 1919-es fehérterror diktatórikus és antiszemita kilengéseit rettegtek.

Az 1920-as és 1930-as évek fordulójának fiatal nemzedéke tehát – nem számítva most a szélsőséges jobb- és baloldali irányzatokat – lényegében két féloldalas lehetőség között választhatott. Az ellenforradalmi konzervativizmus igyekezett válaszokat adni a magyarság újonnan elszenvedett nemzeti sérelmeire, határozott politikával talpra állította a kivérzett, maradék Magyarországot, ugyanakkor a demokrácia és a szociális igazságosság ügyét nem tudta a kor kívánalmainak megfelelően kezelni. A baloldali ellenzék ugyan továbbra is következetesen küzdött a demokráciáért és a szociális igazságosságért, de a mezőgazdasági népesség súlyos gondjaira nem voltak hiteles, illetve közismert válaszai.

Az ekkor induló népi-falukutató mozgalom meghatározó egyéniségeinek alapvető felismerése, hogy a magyarság gondja-baja csak úgy orvosolható, ha a politika képes lesz a nemzet, a demokrácia és a társadalmi igazságosság, azaz a szocializmus ügyének együttes képviselőjére. A 20. század szörnyű tragédiái mutatják, hogy ha e három alapvető eszménynek csak egyikét is elhanyagolja a hatalmon lévő politika, úgy a másik kettő is eleve eltorzul, mint például a demokráciát tagadó szocializmusok.

A népi mozgalom jobb megértése érdekében nem feledkezhetünk meg a magyar társadalom 1849 utáni fejlődésének féloldalas voltáról sem. Ugyanis az ipar és a kereskedelem – a múlt kötöttségeitől kevésbé terhelten – szabad utat teremthetett magának. Ennek következtében a „városi Magyarország” a dualizmus idején lenyűgöző fejlődésen ment keresztül. Ugyanakkor az ország több mint felét kitevő mezőgazdasági népesség zsákutcába jutott. Mert felszabadult ugyan a jobbágyság, de a nagybirtok érintetlenül átmentette magát, ami gátat vetett a parasztság, a „vidéki Magyarország” polgárosodásának. Mindez a 19. és 20. század fordulójára a magyar társadalom kettészakadásához vezetett.

Az 1930-as évek elején megjelenő népi-falukutató mozgalom révén egyrészt ez a „vidéki Magyarország” akarta elfoglalni a politikában az őt megillető helyet. Másrészt az 1918-19-ben csődöt mondott baloldali radikális modernizációs kísérlettel szemben egy új, modernizációs irányzat fogalmazódott meg. Ennek lényege, hogy átvették

³ Féja Géza: Alakítsunk-e magyar parasztpártot? Magyarország, 1936. február 11.

mind a bal-, mind a jobboldal időtálló értékeit. Így a baloldaltól az emberi és polgári szabadságjogok érvényesülésének és a társadalmi (szociális) igazságosságnak a követelményét, a jobboldaltól pedig a nemzeti eszmények és a történelmi hagyományok tiszteletének, valamint a szerves fejlődésnek a gondolatát.

A polgári radikálisok és a szociáldemokraták, valamint a nemzeti demokrata népi-ek felfogása tehát két nagy kérdéskörben hasonló volt. Azaz mindkét irányzat követelte az emberi és polgári szabadságjogokat és a társadalmi igazságosságot. Ez utóbbit akkor szocializmusnak mondták, de a népi-ek többsége Németh Lászlóval együtt vallotta: „szocialista vagyok, de nem marxista.”⁴

Vitájuk volt viszont a baloddallal a radikalizmus értelmezésében. A népi-ek is gyökeres társadalmi átalakulást akartak, de nem fogadták el azt a nemzeti hagyományokkal szembeni türelmetlen radikalizmust, amely a hazai baloldal zömét jellemezte. Velük vitatkozva fogalmazták meg nézeteiket a nemzeti radikalizmusról. (Gondoljunk csak Németh László e címet viselő tanulmányára!) 1946 augusztusában pedig a Nemzeti Parasztpárt parasztképviselői a kérdéstről – Kovács Imre nyomán – a következőket írták: a parasztpárt „forradalmi párt, ha a dolgozó parasztság és a dolgozó nép érdekeiről van szó, de konzervatív a nemzeti hagyományokat illetően.”⁵

Annak jelentőségét, hogy a demokrácia és a szocializmus ügye mellett a népi-ek a nemzeti ügy képviselőit is vállalták, Illyés Gyula 1946 őszén így értékelte: A népi mozgalom „Kiragadta a magyarság fogalmát az ellenforradalom markából s öntudatra ébresztve az értelmiség, különösen a vidéki értelmiség nem kis seregeit, a magyar sors gondolatát a társadalmi fejlődés, sőt társadalmi forradalom irányába hajlította.”⁶

A népi-ek és a baloldal egy részének vitája népi-urbánus ellentétként vált ismertté. E félrevezető, tehát szerencsétlen kifejezéssel kapcsolatban arra kell felhívni a figyelmet, hogy ha e két irányzatot az általuk képviselt elvek alapján nevezik meg, azaz népi-eket nemzeti demokratáknak, az urbánusokat pedig radikális demokratáknak, akkor érthetővé vált volna a kettőjük közti különbség lényege.

A népi mozgalmat még sok jóindulatú szemlélő is csupán egy olyan parasztmozgalomnak volt hajlandó elismerni, amelynek történelmi-politikai szerepe a földkérdés megoldásával véget ér. Ugyanakkor gyakran megkérdőjelezték, vagy elégtelennek tartották e mozgalom demokratikus voltát. Holott a népi-ek egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a társadalom több mint felét kitevő mezőgazdasági népesség a politikában elfoglalhassa végre az őt megillető helyet. Ugyanis nem lehet úgy demokráciát csinálni, hogy abban nem vehet érdemben részt – saját politikai szervezeteit és programját megalkotva – az ország népének több mint 50%-a. Ennek érdekében minden alkalommal a legelső helyen követelték a választójog és a szabadságjogok maradéktalan érvényesülését.

Az 1930-as évek közepén országosan ismertté váló falukutató irodalomnak egyre növekedett a vonzereje, s mind több fiatal értelmiségi, illetve diák tekintett rá úgy, mint egy új mozgalom alapjára. A falukutatás során közismertté vált tények hatására

⁴ Németh László: A reform ellenségei. In: A minőség forradalma. Budapest, Püski Kiadó, 1992. I. 666.

⁵ Az NPP parasztképviselőinek határozata. Idézi Balogh Sándor: Parlamenti párharcok Magyarországon 1945-1947. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 339.

⁶ Illyés Gyula: Az idő kérdései. Válasz, 1946. 1. sz. 1-2.

egyre elszántabban akarták a társadalmi igazságosságra való törekvés megvalósítását. Közülük emelkedett ki a budapesti Egyetemi Kör kommunista és baloldali fiataljainak tevékenysége, akik az általuk örömmel üdvözölt népfront-gondolat gyakorlati megvalósítását abban látták, hogy a már ismertté vált népi írók mögé állva szerveznek a demokratikus szabadságjogokat és a szociális igazságosságot követelő mozgalmat. Eljártak a népi íróknak a Centrál Kávéházban tartott szerdánkénti összejöveteleire, akik közül többet is meghívtak az Egyetemi Körbe. Ezek a találkozók és beszélgetések tágitották egyoldalú, marxista gondolkodásukat. Az Illyés Gyulával folytatott beszélgetés után eszméltek rá arra, hogy mint kommunisták, a nemzeti múltunkból vállalhatják Petőfit és március 15-t. A nemzeti kérdés iránti elfogultságukon segített változtatni a francia népfront-kormány gyakorlata is. Meglepetve nézegették ugyanis az 1936. július 14-i francia nemzeti ünnepről készült képeket, amelyeken a szocialista és kommunista vezetők nemzeti színű szalagokkal átkötte álltak a dísztribünön. Megszületett tehát a felismerés, kommunista voltuk ellenére vállalhatják a nemzeti színeket. (Ez azonban nem vált általánossá, mert még a Petőfi-szobornál 1942. március 15-én rendezett háborúellenes tüntetésen is akadtak kommunisták és szociáldemokraták, akik megjegyzést tettek nemzetiszínű szalagot viselő társaikra.)

A népiek, valamint az Egyetemi Kör fiataljainak együttműködésében fontos szerepe volt az egymással barátságban lévő, huszonnégy éves Kovács Imre és a vele egyidős Donáth Ferenc tevékenységének, akiknek a vezetésével hozzáfogtak a nyilvánosság elé lépés előkészületeihez.

Kovács Imre több figyelmet keltő szociográfiai írás után ekkor fejezte be *A néma forradalom* c. könyvét, Donáth Ferenc pedig a népfront-politika szellemében újjászerveződő illegális kommunista párt egyik meghatározó személyisége volt, s az Egyetemi Kör fiataljai vezetőjüknek tekintették. Ők ketten fogalmazták meg tizenkét pontba foglalt követeléseiket, az Egyetemi Kör pedig megtalálta a nyilvánosságra lépés legjobb alkalmát. Kiderítették ugyanis, hogy évekkel korábban Március 15-e délutánjain a Kör ünnepséget szokott rendezni a Múzeum-kertben. Beadták tehát kérelmüket a rendőrséghez, hogy szeretnék felújítani ezt a szép régi hagyományt, s az engedélyt meg is kapták.

Az előkészületek és a szervezés munkáját az Egyetemi Kör fiataljai végezték, plakátok, szórólapok, hangosítás, s az ünnepség idejére rendezőgárda létrehozása stb. Megállapodtak abban, hogy az ünnepség az Egyetemi Kör tagjainak bevonulásával kezdődik, majd a Kör elnöke megnyitja a megemlékezést, azután a felkért írók, Zilahy Lajos és Féja Géza beszédeket mondanak, Kovács Imre pedig felolvassa a tizenkét pontot.

1937. március 15-e délelőttjén a Vigadóban rendezett ún. hivatalos ünnepség botrányba fulladt, ami megnövelte a délutánra meghirdetett Múzeum-kerti megemlékezés iránti érdeklődést. Délután 3 órára hatalmas tömeg gyűlt össze a Nemzeti Múzeum előtt. A szónokok, valamint Illyés Gyula, Sárközi György és Szabó Lőrinc a Múzeum Kávéházban gyülekeztek, majd vonultak át a Múzeum-kertbe. A hatalmas tömeg hatására nagy rendőri készültséget vezényeltek a helyszínre. Ennek láttán jegyezte meg az itteni kiállítás és a nép jövője kapcsolata miatt öngúnnyal aggódó Illyés Gyula, hogy a „nép fiait a kettős sorban és vigyázban álló rendőrök képviselték, természetesen hallgatagon.”⁷

A Himnusz elhangzása és a megnyitó szavak után Zilahy Lajos azt emelte ki, hogy az ifjúság nem politikusokat, hanem írókat hívott meg ünnepélyére. Mi nem ünne-

⁷ Illyés Gyula: Itt élned kell. I. Budapest, 1976. 199.

pelni, hanem vádolni jöttünk. Nézzétek meg mit adott az elmúlt évtizedek politikája: kenyér helyett indulatokat. Mi, írók gondolatokat akarunk adni. Ez az egyenlőség és a testvériség gondolata. Az egyenlőség a jogot, a testvériség a kötelességet jelenti.

Féja Géza azzal kezdte, hogy 1867 óta Petőfi nevében és árnyékában hazudtak. Mi nem vagyunk hajlandók hazudni. A magyar népsors 1848 óta jóformán semmit sem változott, s a szellemi élet ma is rab. Közben ijesztően felénk nőtt a németkérdés. Mi utolsó vérünkkel is szembe szállunk a német veszedelemmel, de ez nem jelenti a magyar szociális bűnözők védelmét. Két út vár a magyar ifjúságra: beérheti a magyar feudalizmus és kapitalizmus morzsáival, de csinálhat történelmet is.

Ezután Kovács Imre vette át a szót: Úgy érezzük hitet kell tennünk emberségünk és magyarságunk mellett. Erre kötelez bennünket március nagy öröksége, mert minden március a minden idők magyar ifjúsága számára a tetemrehívás hónapja, amikor az első március számon kéri az új márciusokat. Ezután pedig felolvasta a 12 pontot.

Az első négy pont a szabadságjogok maradéktalan érvényesülését követelte, a következő hét pont a társadalmi igazságosság megvalósulásáért emelt szót és ennek érdekében tett javaslatokat, a 12. pont pedig a pánszláv és pángermán veszélytől fenyegetett Duna-völgyi népek konföderációjának szükségességét hangsúlyozta.

Az elhangzottak hatalmas sikert arattak. A Múzeum csarnoka nem győzte öblögetni a tömeg csatlakozó kiáltásait (Illyés), Felejthetetlen, megrázó és felemelő pillanat volt. Dörgő taps minden mondat után (Kovács I.). A lelkesült hangulatban Illyés el akarta szavalni Petőfi: A nép nevében című versét, de az ügyeletes rendőrtiszt ezt nem engedte, mert nem volt bent az engedélyezett műsortervben.

A gyűlés után a délelőtti szélsőséges rendezvények itt is akcióba léptek, de a kezdődő dulakodásnak a rendőrség gyorsan véget vetett.

A történeteket a demokratikus és baloldali sajtó kezdetben egyetértéssel üdvözölte, a szélsőséges jobboldal viszont azonnal támadásba lendült. Ezzel együtt az előre megbeszélt módon megjelentették csatlakozó nyilatkozatukat a debreceni jogászok Werbőczy Bajtársi Egyesületének, valamint az Egyetemi Körnek a nevében, majd az írók is közzétették a Márciusi Frontot vállaló írásaikat.

A Márciusi Front tizenkét pontjában, valamint a népiek írásaiban egy korszerű, demokratikus jövőkép fogalmazódott meg. Mindenekelőtt az önkormányzati demokrácia gondolata, amelyről a Márciusi Front 1937. október 3-ai makói kiáltványában ez olvasható: „Valljuk, hogy csak az alulról felépített politikai nemzet tudja képviselni a széles néprétegek érdekeit. f...] E népet érettnak és hivatottnak tartjuk arra, hogy önmagát kormányozza.”⁸ Az 1938 márciusára újrafogalmazott tizenkét pontban pedig szorgalmazták: a „közigazgatásnak a népi önkormányzat alá való helyezését: a vármegyrendszer átalakítását városi központok körül szervezett, a falvakra és tanyákra is kiterjedő népies (sic!) helyhatóságokká...”⁹ A kérdésről Illyés Gyula is nyilatkozott: „Politikában a regionalizmus híve vagyok, a lehető legkisebb egységek függetlenségéé. Ennek köszönhetik a nemzetek is, egyének is szabadságukat.”¹⁰ Féja Géza pedig a következőket mondta az 1943-as szárszói találkozón: „Van egy hagyományos magyar demokrácia, mely... az önkormányzat elvére épül, minden politikai gondolkodónk az önkormányzatot vallotta a magyar életforma alapelveinek. De a magyar nép is, ha a

⁸ A Márciusi Front kiáltványa. Válasz, 1937. 11. sz. 698.

⁹ Mit kíván a magyar nép? Válasz, 1938. 3. sz. 121-127.

¹⁰ Illyés Gyula: Egységes magyarság. Nyugat, 1940. 11. sz. 485.

történelem folyamán szabad lélegzetvételhez jutott... minden esetben az önkormányzatot választotta. A magyar szabadságésszme elsősorban az önkormányzat elvével azonosítható.”¹¹

A népi mozgalom résztvevői számára az is egyértelmű volt, hogy a társadalmi haladás csak úgy valósítható meg, ha a politikai szabadságjogokkal együtt küzdenek a magyar nép társadalmi és gazdasági kitagadottságának felszámolásáért. A nép politikai felszabadulása ugyanis elképzelhetetlen társadalmi-gazdasági felszabadulása nélkül. Ezért követelték a nagybirtokrendszer felszámolását, a földosztást és a nagytőkén alapuló gazdasági rend megszüntetését. Ez utóbbi kapcsán figyelembe vették a munkásmozgalom által kidolgozott elképzeléseket és úgy fogalmaztak, hogy követelik a nagyipari termelésnek „a munkásság igényei szerint való átszervezését” – kijelentve: „Nem akarjuk megbontani az osztálytudatos munkásság sorait, sőt inkább keressük a velük való együtt haladás útjait. Egyetértünk társadalomkritikájukkal és együtt érzünk felszabadulási törekvésükkel, de a felszabadulást mi a magyar nép sorsközösségében és a magyar nép egészéért hisszük megvalósíthatónak. [...] Valljuk, hogy az egyének szabadságát, a termelés igazságos szervezeteit és a kultúra teljességét nem a világtársadalom légüres tere, de egy nép társadalmának eleven egysége valósíthatja csak meg.”¹²

A népiek szocializmussal kapcsolatos bírálatai a demokráciát és a múlt értékeit semmibe vevő elképzelések, valamint a riasztó szovjet példák kapcsán fogalmazódtak meg. Németh László szavaival: „Szocializmus kell: – erre megy a termelés, technikai világ. De ha mi még csak ezután csináljuk meg, csináljuk úgy, hogy abba Európa háromezer éves géniusza, a vállalkozó kedv se essék áldozatul a keleti kultúrák végzetének, a bürokráciának.”¹³

Németh László gondolatait sok bal- és szélsőbaloldali gyanakodva olvasta. Ezért is tanulságos, hogy Erdei Ferenc a hetvenéves Németh Lászlót köszöntve a következőket idézte a minőség forradalmának gondolatköréből: „Egy egészséges tervgazdaság azzal, hogy a gépies munkát, a földművelés alacsonyabb formáit kevés emberrel végezteti, a minőség-ipar és minőség-földművelés számára szabadítja fel az emberi erők javát. [...] Egy világban, ahol a gép és emberi lelemény között – így – egészséges értékviszony alakulna ki, újra felvirradna a napja a minőségnek. [...] Az emberi életben több helye volna az idillnek, s nagyobb lehetőségei a művészetnek. A lélek, melyet az utolsó száz év építkező zúrzavara elkábított, ráérne végre önmagával foglalkozni.” – „Váteszi szavak ezek” – tette hozzá Erdei, majd így folytatta: „Az 1940-es évek elején gondolta és írta ezeket Németh László, s akkor megütköztünk ezen – nem titkolom: én magam is –: »micsoda kispolgári nyavalygás ez, hát nem érti, hogy meg kell dönteni a kapitalizmust és a társadalmi tulajdon alapján fel kell építeni a szocialista nagyüzemeket« [...] S amikor mindez megtörtént, lényeges korrekciókra kényszerültünk. [...] Ne olyan zordonan és elutasítóan gondoljunk tehát vissza Németh László 1940-es évekbeli előreérzéseire. Ellenkezőleg: nyúlunk vissza hozzá és merítsünk belőle. Akarjuk, nem akarjuk, rászorulunk erre.”¹⁴

Végezetül idézzük Bibó Istvánt, aki az 1970-es években így indokolta a népi mozgalomhoz való tartozását: A népieknek „túl a magyar realitáshoz való minden más moz-

¹¹ Féja Géza felszólalása. Szárszó 1943. Budapest, 1983. 339.

¹² Mit kíván a magyar nép?... i. h.

¹³ Németh László: Az értelmiség önérzete. Magyar Út, 1942. március 26. 3.

¹⁴ Erdei Ferenc: Németh László hetven éves. In: Műveltek élő társadalom. Budapest, 1978. 109.

galomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az tudniillik, hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek.”¹⁵

¹⁵ Levél Szalai Pálhoz. In: Bibó-emlékkönyv. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Szabadegyetem, 1991. I. 142.